

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 903.2 (477.43): 903.01

Василь Якубовський

ІСТОРІЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Василь Якубовський. Історія Болохівської землі: історіографія і джерела. У статті, на основі систематизації та аналізу усіх наявних літописних свідчень, археологічних і топонімічних джерел, висвітлюється історія та археологія одного із легендарних центрів давньоруської державності – Болохівського князівства у верхів'ях Південного Бугу і Случа, починаючи від його появи (друга половина XII) до його загибелі (60-роки XIII ст.).

У нарисі досліджуються історіографія і джерела історії болохівського політичного осередку. До історіографічних розробок минулого належить, зокрема, праця М. П. Дашкевича «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1876) якою, власне, започатковано вивчення історії означеного політичного утворення. У XIX ст. спроби охарактеризувати минуле Болохівщини зробив М. С. Грушевський, а також Н. Квашін-Самарін.

На початку XXI ст. до історії Болохівської землі звертався автор у монографії «Скарби Болохівської землі» (2001, 2003). Минуле Болохівщини частково відображено у монографії І. С. Винокура, О. І. Журка та ін. «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.» (2004).

Джерелами вивчення історії Болохівщини, на які посилається автор, є група літописів, архівні матеріали та окремі публікації, в яких висвітлено матеріали археологічних досліджень поселень Болохівської землі.

Ключові слова: Болохівська земля, городище, дружинник, знахідки.

Василий Якубовский. История Болоховской земли: историография и источники. В статье, на основе систематизации и анализа всех имеющихся летописных свидетельств, археологических и топонимических источников, освещается история и археология одного из легендарных центров древнерусской государственности - Болоховское княжество в верховьях Южного Буга и Случи, начиная от его появления (вторая половина XII) к его гибели (60-годы XIII в.).

В очерке исследуются историография, а також источники истории Болоховского политического образования. К историографическим разработкам прошлого относится, в частности, труд М. П. Дашкевича «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1876) который, собственно, положил начало изучению истории указанного политического княжества XII–XIII вв. В XIX вв. конкретные попытки охарактеризовать прошлое Болоховщины сделал

М. С. Грушевский, а также Н. Квашинин-Самарин.

В начале XXI века к истории Болоховской земли обращался автор в монографии «Скарби Болохівської землі» (2001, 2003). Прошлому Болоховщинине уделено внимание в монографии И. С. Винокура, О. И. Журка и др. «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.» (2004).

Источниками изучения истории Болоховщины, на которые ссылается автор, является группа летописей, архивные материалы и отдельные публикации, в которых отражены материалы археологических исследований поселений Болоховской земли.

Ключевые слова: Болоховская земля, городище, дружинник, находки.

Болохівське князівство, – легендарне політичне утворення другої половини XII – середини XIII ст. на території Південного Бугу і Случа, – досить добре відоме у наукових колах України і Російської федерації¹.

Історичні джерела дозволяють сьогодні охарактеризувати різноманітні аспекти історико-культурного розвитку Болохівської землі. Але, перш за все, звернімося до літописних свідчень, в яких відображено окремі епізоди політичного життя Південно-Західної України-Руси, і Болохівської землі зокрема у 30-50-х роках XIII ст.

Перша літописна згадка про цей політичний осередок відноситься до 1150 року. Так, перераховуючи події, пов'язані із міжусобною боротьбою Ізяслава та Юрія Довгорукого за Київ, літописець повідомляє того року, що «и приде Изяславу весть иже Владимир перешел Болохово идет мимо Мунарев к Володареву»².

Наступні літописні повідомлення розкривають події угорської агресії на землях Галичини та Волині за правління короля Енре II (1205–1235). За свого життя цей угорський правитель здійснив у Галицьку Русь більше десяти воєнних походів. Під час одного з них (1231 року) у складі угорського війська брали участь і болохівські князі. Як зазначав іпатіївський літописець: «бе бо с королевичем Олександрь и Гльбь Зеремеевичь иные князи Болоховьсции и Оугорь множество»³. Про наслідки походу джерело не розповідає.

У 1235 році болохівські князі ще раз виступають проти Данила Галицького, з'явившись під Кам'янцем уже у складі галицько-боярської опозиції: «В лето 6743 придоша Галичане на Каменец и вси Болоховьсции князи с ними»⁴. Якщо про результат попередньої сутички між угрупованнями літописець замовчує, то тут він зафіксує поразку і захоплення боярського війська: «и побежени быша невернии Галичане и вси князи Болоховьсции изомани быша и приведоша в Владимирь ко князю Данилови»⁵.

Улітку того ж 1235 року за них заступилися князі Михайло Чернігівський та Ізяслав, ультимативно вимагаючи від Данила Романовича відпустити болохівців додому: «лету же наставшу нача посылать Михаил и Изяслав и грозячи: дай нашу братию или придем на тя войною»⁶.

Обширніші повідомлення про болохівських князів та їх населені пункти зустрічаємо у літописному тексті за 1241 рік. Тоді «Ростислав собра князе Болоховьсци и остаток Галичан, приде ко Бокоте»⁷. Цю літописну статтю подаємо, без скорочень, повністю: Въ лѣтѣ . 75. ѿ мѣ. [6749 (1241)] Ростиславъ. собра князѣ Болоховьскыє. и встанокъ Галичанъ. приде ко Бакотѣ. Коурилови же соущю печатникоу. тогда въ Бакотѣ посланоу Даниломъ княземъ и Василкомъ. исписати грабительства нечѣвѣхъ боаерь оутиши землю. бившимъ же сѧ имъ оу вратѣ. ѿстоупивса хоташе премолвити его словесы многыми. Коурилъ же ѿвѣща емоу. се ли твори возмездье оуема своима. воз добродѣанье. не помниши ли сѧ. ако король Оугорьскыи изгналъ та бѣ и землѣ сѣ шѣмъ ти. како та восприаста вѣсна моѧ. оуа твоѧ. вѣа ти во величи чѣсти держаста. и Киевъ вбѣчааста тобѣ Лоуческѣ вѣдаста. и мѣрѣ. твою и сестроу свою изъ Ероставлю роукоу. изаста и вѣю ти вѣдаста. инеми словесы моудрыми глѣаста емоу много.

видѣв же не послоуша его. изииде на нь со пѣшѣци. внѣ же оувѣдѣвъ то поиде прочѣ. внѣ же моудростью и крѣпостью оудержа Бакоту Ростислав же изииде за Днѣпрѣ.

слышавъ же Данилъ при/л./ходѣ Ростиславѣ. со князи Болоховьскыи на Бакоту. абѣ оустремисѧ на нь. грады ихъ вгневи предасть. и гребла ихъ. раскопа. Василько же князь. всталъ бѣ. стеречи землѣ ѿ Литвы. послалъ бѣаше вое свое со братомъ. Данилъ же возѣма плѣнѣнъ многъ вратисѧ. и поима грады ихъ. Деревичъ Гоубинъ. и Кобоудъ. Коудинъ городѣць. Божьскыи Дадьковъ. приде же Коурилъ печатникъ княза Данила. со треими тысящами пѣшець. и трѣими стѣ коньникъ. и водасть имъ взѧти Дадьковъ градъ. ѿтоуда же плѣнивъ землю Болоховьскоую. и пожегъ. вставили бо ихъ Татарове. да имъ врютъ пшеницю и проса. Данилъ же на нь болшоую враждоу. ако ѿ Тотарѣ болшоую надежоу имѣахоу. князѣ же ихъ изѧ ѿ роукоу. Болеславѣу княза Мазовьского. рекшоу Болеславоу. почто соутъ вошли во землю мою. ако не вдахъ имъ реки. и не соутъ вои твои. но соутъ. всобнии князи. и хоташе разѣграбити е. вни же вбѣчашасѧ работѣ бѣити. внемъ же молащимсѧ. Данилъ же и Василко. занѣ хоти с ними бранѣ створити. Василко же ехавъ оубѣди и рекше оумоли и. и дасть емоу дары многи. на избавление ихъ. внѣм же вдинако не помнащи добродѣанья. Бѣ возмездье⁸.

Востанне про болохівських князів літопис повідомляє у 1257 році, коли Данило Галицький підкорив «Белобережы и Чернятинцы и все болоховци»⁹.

Історія Болохівської землі зацікавила дослідників щонайменше з 50-х років ХІХ ст. Зокрема, ситуаційну згадку про болохівських князів маємо на сторінках 12-томної історії Російської держави М. М. Карамзіна¹⁰. Але перше спеціальне дослідження з історії болохівського політичного осередку з'явилися лише у 1876 році. Його автором був київський професор – філолог та історик, – М. П. Дашкевич. Саме він, на основі літописних і топонімічних джерел, встановив, що Болохівська земля була розташована на порубіжжі Київського і Галицько-Волинського князівств, займаючи верхів'я річок Случа і Тетерова та північно-східну частину Побужжя з центром Меджибіж¹¹. Городища в селах

Губин (Староконстантинівський район Хмельницької області), Великі Деревини (Любарський район Житомирської області) і Кудинка (Летичівський район Хмельницької області) М. П. Дашкевич визнавав рештками одноіменних болохівських літописних міст Губина, Деревина і Кудина. Літописній назві «Сімоць», на думку київського вченого, відповідає с. Сьомаки в Староконстантинівському районі Хмельницької області, а назві «Чарнятинці» – с. Великий Чернятин у верхів'ях Случа. Згадку про «Білобережжя» М. П. Дашкевич пов'язував з с. Берегелі в Красилівському районі на Хмельниччині. Літописні міста Божськ і Дядьків ним ототожнюється із сучасними населеними пунктами Божнківці у Деражнянському районі Хмельницької області і Дяківці в Літинському районі Вінницької області¹².

Слідом за М. П. Дашкевичем історія Болохівщини була у сфері наукових інтересів дослідників ХІХ – поч. ХХ ст. М. І. Петрова, М. І. Городецького¹³, А. С. Петрушевича¹⁴, П. І. Іванова¹⁵, М. С. Грушевського¹⁶, Д. Я. Самоквасова¹⁷, Н. Квашнин-Самаріна¹⁸ та ін. До історії Болохівської землі зверталися й провідні радянські дослідники, як от А. Андіяшев¹⁹, О. М. Насонов²⁰, В. П. Пашуто²¹, М. Т. Тихомиров²², Б. Д. Греков²³ та ін.

Згадані історики різною мірою досліджували й доповнювали концептуальне бачення історії Болохівщини, запропоноване М. П. Дашкевичем, однак спеціальних і глибших досліджень в цій царині історії ніхто із них не проводив.

З приводу походження Болохівської землі ХІІ–ХІІІ ст. М. П. Дашкевич висловився в одній із своїх останніх робіт, що безпосередньо стосувалася ролі болохівських князів в подальших долях Русі²⁴.

Про наукові відкриття М. П. Дашкевича – учня В. Б. Антоновича та послідовника А. М. Андріяшева²⁵ – невдовзі дізналися і в Європі. Про це свідчить той факт, що під час Другої світової війни погляди М. П. Дашкевича на історичну Болохівщину вирішив переглянути професор Яського університету в Румунії О. Болдур. Останній, досконало ознайомившись з доробком праць про Болохівську землю, заявив, що болохівці є не слов'янського, а румунського походження. За О. Болдуrom, територія власне самої Болохівщини, яку вперше окреслив М. П. Дашкевич, є значно, майже у двічі, більшою. Свої думки про неслов'янське походження болохівців О. Болдур пов'язував насамперед з фактом переслідування болохівців Д. Галицьким у 1257 р., після чого частина населення Болохівської землі емігрувала в Дністро-Прутське міжріччя, де, злившись з волохами, заснувала Молдавське князівство. В книзі О. Болдура обґрунтовувалася і знаходила своєрідне виправдання румунська окупація в 1941–1944 рр. споконвічних українських земель, які він називав болохівськими або волоськими²⁶. Аналогічної схеми щодо походження населення Болохівської землі дотримувався й румунський археолог В. Спіней²⁷.

Беззаперечно, визнаючи особисті здобутки істориків у вивченні, минулого Болохівської землі, перш за все варто зазначити, що їхні праці базувалися виключно на літописних зводах, інформативна спроможність яких згодом була вичерпана, спричинивши своєрідну інформаційну кризу. Вихід із цього стану

був лише один – залучення до вивчення болохівської проблеми археологічних матеріалів.

Археологічне вивчення болохівських старожитностей, на нашу думку, необхідно поділити на декілька етапів, які пов'язані з державно-політичними змінами у долі краю у новітні часи. Так, перший етап відносимо до часу другої половини XIX – початку XX ст. До другого етапу зачисляємо польові роботи з 20-х років XX ст. до грудня 1991 року. Третім етапом охоплено час з 1991 року до наших днів.

Археологія Болохівщини другої половини XIX – початку XX ст. Для цього відтинку часу характерним є пробудження серед дослідників наукового інтересу до вивчення стародавнього минулого Волині й Поділля, в тому числі і до середньовічних болохівських пам'яток.

Наявні джерела засвідчують, що вже у 80-х роках XIX ст. зацікавленість у дослідженні археологічних пам'яток проявив Л. М. Рафальський. Він здійснив у 1864–1866 роках археологічне обстеження пам'яток в Острозькому повіті колишньої Волинської губернії, у результаті якого виявив низку давньоруських городищ. Для другої половини XIX ст. праця Л. М. Рафальського була надзвичайно корисною, оскільки, будучи опублікованою у додатках до Волинських єпархіальних відомостей²⁸, привернула увагу дослідників і стала основою для подальших поглиблених обстежень у цьому районі.

Повідомлення про давньоруські пам'ятки досліджуваного району містить праця Л. Батаровича, узагальнена на матеріалах, які надійшли в історико-статистичний комітет Волині з 180 волостей Волинської губернії на замовлення відомого дослідника Д. Я. Самоквасова. Робота, як зазначав сам автор, присвячена «стародавнім поселенням руських слов'ян»²⁹, які поділені були на дві групи: у першу увійшли городища округлих форм, у другу – замки пізнього середньовіччя.

Огляд городищ і курганів, які знаходилися на території колишньої Подільської губернії, упорядкував і видав у 1896 році А. А. Спіцин³⁰. У цій праці є інформація про болохівські городища XII–XIII ст. поблизу сіл Пилявки, Проскурівки, Суловець (Летичівський район, Хмельницька область) та інших населених пунктів Північного Поділля.

У той же час простежується тенденція до узагальнення розрізнених археологічних джерел у книжному форматі. Саме до такого рівня належать археологічні карти Волині й Поділля, підготовлені та опубліковані В. Б. Антоновичем³¹ і Е. Й. Сецінським³². На сторінках обох видань вміщено дані про місцезнаходження і, частково, топографію різночасових археологічних пам'яток на території Подільської й Волинської російських губерній, в тому числі подано інформацію і про болохівські старожитності.

Важливим починанням першого етапу археологічного дослідження району стало створення Товариства дослідників Волині, засноване у 1900 році з ініціативи подвижників краю Н. І. Коробки і С. С. Ганченко. Членами цього згуртованого товариства того часу провели пошуково-розвідувальну роботу стосовно стану

археологічної спадщини Волині. Певним підсумком діяльності товариства стала робота Я. В. Яроцького, яка вийшла у 1902 році. У цій невеликій за обсягом статті краєзнавець описує місцезнаходження на території колишньої Волинської губернії 157 городищ³³.

Підсумовуючи стан археологічних досліджень району у другій половині XIX – на початку XX ст. відзначимо наступне: важливим доробком краєзнавців і науковців того часу стали дослідження різночасових та археологічних пам'яток району, зокрема, середньовічних городищ, курганів і селищ. Помітним було також прагнення фахівців співставити літописні назви болохівських міст з одноіменними давньоруськими городищами. До негативних моментів слід віднести фактичні неточності про місцезнаходження окремих пам'яток та довільне трактування їх етнічного походження.

Археологія Болохівщини з 20-х рр. XX ст. до грудня 1991 року. У 1928–1929 роках працівник Шепетівського краєзнавчого окружного музею В. І. Кочубей, проводячи на території Волині археологічні розвідки, зафіксував на карті регіону чотири середньовічні пам'ятки: в Старокостянтинівському районі – Губинське городище, во Ізяславському – Михнівське городище, кургани в урочищі Лука і селище біля с. Радошівки, з якого походить велика кружальна форма зерновика – корчаги XII–XIII ст.³⁴.

У 50-х роках XX ст. увага археологів була прикута до Колодяжинського городища. Дослідження проводилися під керівництвом київського археолога В. К. Гончарова у 1948–1950, 1952–1953 роках. Було відкрито 4 тис. м² площі пам'ятки, зафіксовано рештки 24 житлово-господарських клітей та руїни 25 житлових комплексів з матеріалами XII–XIII ст. Висунута версія про зруйнування Колодяжинського городища монголо-татарами.

Матеріали розкопок Колодяжинського городища опублікував Р. О. Юра в монографічному дослідженні «Древній Колодяжин (1952)»³⁵.

У межах північно-західної частини території Болохівщини археологічними розвідками ленінградської дослідниці М. О. Тиханової карта досліджуваного району поповнилася новими даними про болохівські нововідкриті селища біля сіл Вільшаниця, Воробіївка, Вязовець і городище у с. Тихомель³⁶.

Серед вчених, які вивчали укріплені центри Болохівщини, виділяється постать археолога М. К. Каргера. У результаті стаціонарних робіт під його керівництвом була розкопана площа болохівського городища біля м. Шепетівки. Разом з тим, конкретні дані про цю пам'ятку наявні в дуже обмеженому обсязі³⁷. Окремі публікації, підготовлені його учнями, не дають повного уявлення про матеріали, які отримано впродовж багаторічних розкопок. Крім того, негативним моментом є і те, що 50-тисячна колекція знахідок³⁸, яка надійшла на постійні збереження у фонди російського Державного Ермітажу, фактично недоступна для українських дослідників³⁹.

Науково важливі розвідкові роботи на болохівських городищах у 1953 році здійснив П. А. Раппопорт⁴⁰. В опублікованій статті він подав топографію укріплень та охарактеризував стратиграфію у місцезнаходженні шурфів. Було за-

фіксовано значну кількість артефактів XII–XIII ст. та окомірні плани Губина, Деривича, Кудина та інших укріплень⁴¹.

Окрім цієї розвідки, на археологічній карті Болохівщини з'явилися і два нововідкриті городища, рештки яких знаходяться в околицях с. Тихомель і біля станції Разіне⁴². Матеріали, які походять з цих пам'яток, датуються XII–XIII ст. В опублікованій праці за 1956 рік, яка присвячена военній архітектурі Стародавньої Русі, П. А. Раппопорт описав будову фортифікацій пам'яток та соціальну сутність не тільки означених городищ, але й укріплених центрів, розташованих поблизу Шепетівки⁴³, Михнова⁴⁴ та інших населених пунктів.

Досить важливим починанням у вивченні минулого Болохівщини стало створення у 1964 році Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, засновниками якого були колишній ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту С. І. Зеленюк, професор педінституту Л. П. Коваленко і краєзнавець з Хмельницького С. К. Гуменюк. До процесу досліджень історії краю програмою товариства широко заохочувалися співробітниками науково-дослідницьких інститутів, науково-педагогічні й музейні працівники та вчителі. Наслідки досліджень члени товариства публікували у збірниках Подільських історико-краєзнавчих конференцій. У форматі конференцій працювали секції археології, де обговорювалися доповіді про пошуково-дослідницьку роботу з стародавньої історії краю, в тому числі з історичного минулого Болохівської землі.

Велике значення для посилення інтересу до археології Хмельницької області мала Середньодністрівська археологічна експедиція, яка у серпні-вересні 1947 року проводила розкопки поселення трипільської культури біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району, тобто на місці села, яке нині затоплене водами Новодністрівської ГЕС. Працівники експедиції, провідні ленинградські дослідники, С. М. Бібіков, П. А. Борисковський, М. О. Тиханова, Е. О. Симонович опублікували матеріали розкопок Луки-Врублівецької й довікля у місцевій пресі та наукових виданнях, що стало важливим кроком до популяризації історичних знань і заохоченням до подальших археологічних досліджень в регіоні.

Здіяльністю означених організацій ожили польові роботи, пов'язані з вивченням пам'яток порубіжжя Волині й Поділля. Так, у 1963 році археологічна експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею, очолювана О. М. Приходнюком (у майбутньому відомий дослідник східнослов'янської археології), виявила у басейні верхів'їв р. Случ 6 давньоруських пам'яток XII–XIII ст.⁴⁵ Під час розвідувальних робіт, на поселенні біля с. Григорівки (Старокостянтинівський район, Хмельницька область), були відкриті рештки глинобитної печі, у заповненні якої знайдено кераміку XII–XIII ст., гончарний важок від ткацького верстата й фрагмент мідного прута⁴⁶.

У 80-х роках XX ст. низку середньовічних селищ у верхів'ях Південного Бугу і Случа, зафіксував краєзнавець М. Й. Ягодзінський. Це, зокрема, селища біля сіл Губина і Великого Чернятина в Старокостянтинівському районі та в

околицях с. Суслівці Летичівського району⁴⁷.

Наприкінці 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. археологічне обстеження верхів'їв річок Случа, Хомори й Тетерова здійснили волинські краєзнавці С. А. Липко⁴⁸ і К. І. Терещук⁴⁹. Останній, працюючи вчителем Косіківської середньої школи, що в Шепетівському районі Хмельницької області, підготував і опублікував у збірнику Інституту археології АН УРСР статтю «До питання про локалізацію Болохівської землі» (К. 1976 р.), привернувши, таким чином, увагу науковців до продовження досліджень цього адміністративно-політичного осередку. У вказаній праці К. І. Терещук подав карту розташування історичних болохівських укріплених центрів та окомірні плани городищ біля сіл Великі Деревичі, Губина, Любара, Кудинки, Городища (Шепетівський район), Грицева і Старого Острополя⁵⁰.

Працюючи на різних посадах в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та в Хмельницькій обласній екскурсійно-туристській станції, автор впродовж 1968–1984 польових сезонів був керівником 18-ти археологічних експедицій, тематично спрямованих на вивчення болохівських старожитностей. В ході багаторічних досліджень встановлено було місце розташування більше трьох десятків раніше невідомих пам'яток⁵¹ та доведено, а згодом неодноразово підтверджено, що досліджувані городища та селища ХІІ–ХІІІ ст., за своїм плануванням і основними структурними частинами, виявляють ознаки, властиві болохівським старожитностям.

Слід зазначити, що не всі населені літописні пункти отримали точну адресу прив'язку до території болохівського адміністративно-політичного утворення. Зокрема, це літописний Божськ, історичний центр якого М. П. Дашкевич помилково вбачав біля с. Божиківці⁵². Однак, слідів цієї пам'ятки як у самому селі, так і довкола нього, як показали дослідження, не виявлено. Знайти укріплений центр Божська В. І. Якубовському пощастило у 1968 році на мисовому виступі правого берега р. Згар (права притока П. Бугу) біля с. Городище (Деражнянський район, Хмельницької області) в урочищі Город Богів⁵³. Локалізацію літописного Божська на р. Згар наукова громадськість України визнали як засадниче відкриття, оперте на солідну джерельну базу⁵⁴.

Розкопками, які провів автор впродовж 1968–1972 польових сезонів, на городищі літописного Божська досліджувалася будова його укріплень, рештки житлових і господарських комплексів з археологічними матеріалами кінця ХІ–ХІІІ ст. Сенсацією стало відкриття у руїнах кліті № 7 речового скарбу прикрас ХІІ–ХІІІ ст., у складі якого знаходяться персні-печатки з геральдичними знаками династії чернігівських князів⁵⁵.

У 1984 році В. І. Якубовським було захищено кандидатську дисертацію «Давньоруські пам'ятки ХІІ–ХІІІ ст. верхів'їв Південного Бугу і Случа»⁵⁶, яка стала підсумком археологічного вивчення пам'яток Болохівської землі. На базі літописних та археологічних джерел (використано понад 100 пам'яток ХІІ–ХІІІ ст.) автор аргументовано довів, що Болохівщина була заселена русичами, матеріальна і духовна культура яких розвивалася у спільному історико-

культурному руслі життя Давньоукраїнської держави. Були рішуче відкинуті антинаукові версії стосовно румунського походження мешканців болохівського історико-політичного утворення.

На другому етапі вивчення минулого Болохівщини значний внесок в справу археологічного вивчення болохівських пам'яток здійснив київський археолог О. П. Моця, який у 1977 році провів розкопки ґрунтових безкурбанних могильників поблизу сіл Коржівка і Махаринці Старокостянтинівського району Хмельницької області. Могильники утримували ґрунтові тілопокладення, поховані у християнському обряді. Поховання в окремих могилах містили фрагменти давньоруського гончарного посуду й прикраси⁵⁷.

Приблизно тоді ж дослідження на городищах Волині й Поділля провів М. П. Кучера⁵⁸.

Отже, на другому етапі відбулися значні зрушення в археологічному дослідженні Болохівської землі. Починають діяти археологічні експедиції, які здійснюють не тільки розвідкові обстеження пам'яток, але й проводять стаціонарні польові роботи, переважно на території городищ, зокрема Божська в 1968–1972 рр, Городища біля м. Шепетівки 1947–1964 рр., Городця в 1973–1984 рр., Теліженецького городища в Старокостянтинівському районі (Хмельницька область) і Колодяжина в 1948–1950, 1952–1953 рр. Дослідження цих пам'яток мало важливе значення для подальшого розвитку історичних знань про регіон.

Дослідження археологічних пам'яток у добу Української незалежної держави (з 1991 р.). Вивчення минулого Болохівської держави після 1991 р, не припинилося. Окремий напрямок досліджень склали розкопки на території Полонного та Ізяслава, метою яких було встановлення часу заснування цих міст. Польові роботи здійснювалися під керівництвом І. С. Винокура⁵⁹.

Основним об'єктом археологічної праці вчених Кам'янець-Подільського університету стало Губинське літописне городище, розкопки на площі якого, розпочалися у 1997 польовому сезоні й тривають досі.

Роботами на городищі впродовж 1997–2005 археологічних сезонів керував І. С. Винокур, а з 2006 по 2014 рік – В. І. Якубовський. Широкомасштабною польовою працею було охоплено територію городища, його двох ґрунтових цвинтарів, лівобережну частину міста та найближчу сільськогосподарську округу. У процесі багаторічних розкопок виявлено колосальну кількість знахідок, які зараз зберігаються у фондах Старокостянтинівського районного краєзнавчого музею.

Матеріали, знайдені автором у процесі розкопок Божська, Губина і Теліженецького городища, детально вивчалися: їм підшукувалися відповідники на інших землях України-Руси, а отримані результати узагальнювалися, що сприяло появі важливих праць з історії Болохівщини. Серед них – низка нових монографічних розробок, у числі яких монографія автора «Скарби Болохівської землі», опублікована у 2001 році⁶⁰. У 2003 р., світ побачив друге, доповнене видання цього дослідження⁶¹. Згодом (2004 р.) була опублікована колективна монографія, за участю В. Якубовського, під назвою «Літописний Губин XII–XIII ст.

Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина»⁶², яка підсумовувала результати семирічних губинських експедицій. До наукових праць останнього часу, де йдеться також про болохівські пам'ятки, варто віднести видання довідника «Археологічна спадщина Хмельницької області», підготовленого й опублікованого у 2011 р. В. Якубовським у співавторстві з А. Гуцалом і Р. Михальчишиним⁶³.

Разом з тим археологічні роботи проводилися і на городищі літописного Дорогобужа та на території пізньосередньовічної фортеці у Старокостянтиніві. Вартим уваги є версія Л. Виногородської, що Старокостянтинівський замок побудовано на місці болохівського м. Кобуд, хоча необхідної наукової інформації стосовно фортифікаційних споруд, які б захищали означене місто, вона не наводить⁶⁴.

Щодо міста Дорогобуж у 1982–1995 р. розкопки проводив рівненського археолог Б. Прищеп. Матеріали дослідження узагальнено ним у монографії «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.» (Рівне, 2011)⁶⁵. На думку автора, місто сформувалося в умовах феодалної роздробленості Русі XII–XIII ст. І. Винокур відносить це місто до групи укріплених поселень Болохівської землі⁶⁶.

Отже, ознайомлення з дослідженнями та історіографією Болохівщини на третьому етапі вивчення показує, що за цей час була здійснена значна польова робота на площі окремих болохівських городищ з подальшим всебічним аналізом археологічного матеріалу та узагальненням його в роботах монографічного спрямування.

Підсумовуючи огляд наведених джерел, слід сказати, що на сьогодні зібрано достатньо матеріалів для реконструкції історичного розвитку Болохівської землі, що може скласти наступний етап вивчення історії болохівського історико-адміністративного утворення XII–XIII ст.

Примітки:

¹ Жилина Н. В. Новая книга о кладах (по поводу книги В. И. Якубовского «Скарби Болохівської землі») / Н. В. Жилина // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. – С. 471-475.

² ПСРЛ, Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI. – С. 398.

³ Там само. – С. 767.

⁴ Там само. – С. 774.

⁵ Там само. – С. 774.

⁶ Там само. – С. 775.

⁷ Там само. – С. 791.

⁸ Там само. – С. 792.

⁹ Там само. – С. 838.

¹⁰ Карамзин М. М. История государства Российского / М. М. Карамзин. – Спб, 1842. – Т. III. – С. 163.

¹¹ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // Труды III Археологического Съезда в Киеве. – К.: АН УССР, 1876. – Т. 2. – С. 69.

¹² Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К., 1873. – С.100-140; Його ж. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // Труды III Археологического Съезда в Киеве. – К.: АН УССР, 1876. – Т. 2. – С. 69-139.

¹³ Петров Н. И. Подолия. Историческое описание / Н. И. Петров, М. И. Городецкий. – СПб.: Издано при Министерстве Внутренних Дел П. Н. Батюшковым, 1891. – XXXII. – С. 11.

¹⁴ Петрушевич А. С. (1821–1913). Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, изданной во Львове 1874 года [Текст] / А. С. Петрушевич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1891. – С. 5-55.

¹⁵ Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса, 1895. – С.10-77.

¹⁶ Грушевський М. С. До Болохівщини: Губинське городище / М. С. Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів: Світ, 1896. – Т. 10. – С. 1-3.

¹⁷ Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1888. – С.1-99.

¹⁸ Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика / Н. Квашнин-Самарин // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1873. – Кн. 4. – Отд. 5. – С. 213-226.; Його ж. Словарь исторический о святых, прославленных в российской церкви и о некоторых подвижниках благочестивших место чтимых / Н. Квашнин-Самарин. – Изд 2-е СПб., 1862. – 38 с.

¹⁹ Андріяшев А. Літописне Болохово: Болохівські князі // А. Андріяшев / Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – К., 1929. – Т. XXXII. – Р. 20-31.

²⁰ Насонов О. Н. Русская земля и образование территории Древнерусского государства / О. Н. Насонов. – М.: Академии Наук СССР, 1951. – С. 255.

²¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Институт истории, 1950. – С. 245.

²² Тихомиров М. П. Древнерусские города / М. П. Тихомиров. – М., 1956. – С. 215.

²³ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – Л.: Госполитиздат, 1953. – С. 10-13.

²⁴ Дашкевич Н. П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах / Н. П. Дашкевич // Университетские Изв. ун-та св. Владимира. – К., 1899. – Кн. 1. – С. 56-69.

²⁵ Андріяшев А. Літописне Болохово: Болохівські князі... – Р. 20-31.

²⁶ Болдур А. История Транснистрии. К годовщине вступления румынских войск в Одессу / А. Болдур. – Одесса, 1942. – С. 30.

²⁷ Spinei V. In firmitate indorice despre populata romaneasa de Carpati in secolele XI–XIV / V. Spinei // In Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie «A. O. Xenopol». – 1977. – XIV. – S. 3-4.

²⁸ Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1868 годах / Л. Рафальский // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – №№ 13-24.

²⁹ Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1888. – №№ 89, 93.

³⁰ Спицын А. Д. Сведения 1873 г. о городищах и курганах Волынской губернии / А. Д. Спицын // Записки русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т. VIII. – С. 246, 250-253.

³¹ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М.: Наука, 1901. – Т. 1. – С. 1-132.

³² Сецинский Е. Й. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Й. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. М., 1901. – Т. 1. – С. 197-395.

³³ Яроцкий Я. В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни / Я. В. Яроцкий // Труды Общества исторических исследований Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 12.

³⁴ Кочубей В. І. Археологічне обстеження верхів'їв р. Горині у 1928 р. / В. І. Кочубей // Записки Шепетівського наукового при Українській Академії Наук товариства. – Шепетівка, 1929. – С. 1-12; Його ж. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині / В. І. Кочубей // Окремий відбиток збірника «Записки Шепетівського наукового при Українській Академії Наук товариства». – Шепетівка, 1929. – С. 1-7.

³⁵ Юра Р. О. Древний Колодяжин / Р. О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Наукова думка, 1962. – Т. XII. – 104 с.

³⁶ Тиханова М. А. Розведка в районе верхнего течения р. Горынь о докладах и полевых исследованиях / М. А. Тиханова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1967. – Вып. 87. – С. 46-53.

³⁷ Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 гг / М. К. Каргер // Тезисы докладов советской делегации на Первом Международном конгрессе советской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 39-41.

³⁸ Миролюбов М. А. Древнерусский город Изяславль: каталог выставки / М. А. Миролюбов. – Л.: Государственный Эрмитаж, 1983. – С. 5.

³⁹ Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге – доп. / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – С. 7; За покликом серця. До 75-річчя від дня народження і 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. І. Якубовського / Упоряд., автор вступної статті А. Г. Філінюк., Відповідальний за випуск – доктор історичних

наук, професор Завальнюк О. М., Оформлення обкладинки: В. І. Якубовський – фотокопія картини хмельницького художника В. М. Корнева. Олія, 1995 р. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2015. – С. 77.

⁴⁰ Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // КСИ-ИМК. – 1955. – Вып. 57. – С. 52-59.

⁴¹ Там само. – С. 52-59.

⁴² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Наука, 1967. – №. 140. – С. 56-71.

⁴³ Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной Руси X–XIV веков / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1961. – №105. – С. 30-34.

⁴⁴ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII веков / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1956. – № 52. – С. 69.

⁴⁵ Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницько-го обласного краєзнавчого музею за 1964-1965 роки / О. М. Приходнюк // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 131-132.

⁴⁶ Приходнюк О. М. Археологічна розвідка в верхів'ях річки Случ / О. М. Приходнюк // Археологія. – К., 1974. – №13. – С. 81.

⁴⁷ Ягодзінський М. Й. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області / М. Й. Ягодзінський // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1971/52. – С. 7-18.

⁴⁸ Липко С. А. Археологічні пам'ятки Любара та його околиць у верхів'ї Случа / С. А. Липко // Археологічна виставка. – Любар, 1989. – С. 12.

⁴⁹ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі / К. І. Терещук // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 164-176.

⁵⁰ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі... – С.164-170.

⁵¹ Якубовський В. І. Из досвіду гуртка юних археологів / В. І. Якубовський // Рад. школа. – 1973. – № 6. – С. 75-79.; Його ж. Якубовський В. І. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині / В. І. Якубовський // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 103-109.; Його ж. Раскопки Телиженецкого городища / В. И. Якубовский // Археологические открытия 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 355.; Слов'янські старожитності на Хмельниччині / В. І. Якубовський // Археологія. – 1984. – № 46. – С. 90-96.

⁵² Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории... – С. 97.

⁵³ Якубовський В. І. Пошуки мертвого міста / В. І. Якубовський // Жовтень. – 1971. – № 12. – С. 99-106.

⁵⁴ За покликом серця. До 75-річчя від дня народження і 30-річчя науко-

во-педагогічної діяльності професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. І. Якубовського... – С. 9.

⁵⁴ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області / В. І. Якубовський // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 102-104.

⁵⁵ Якубовский В. И. Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи: – автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.06 – археология / В. И. Якубовский. – К., 1984. – 23 с.

⁵⁶ Моця О. П. Звіт про роботу Подільської експедиції / О. П. Моця // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1977/8. – С. 2-12.

⁵⁷ Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі / М. П. Кучера // Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 66-72.

⁵⁸ Винокур І. С. Археологічні дослідження в Полонному / І. С. Винокур, В. П. Мегей // Полонному 100 років. Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції. – Полонне, 1995. – С. 8-21.; Його ж. Волинський Ізяслав – перлина на Горині / І. С. Винокур, О. І. Журко // Дивокрай, 1995. – Вип. 1. – С. 25-32.; Його ж. Літописний Полоній (До 100-ліття міста) / І. С. Винокур // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 38-39.

⁵⁹ Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2001. – 144 с.

⁶⁰ Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге – доп. / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – 158 с.

⁶¹ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 206 с.

⁶² Якубовський В. І. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / В. І. Якубовський, А. Ф. Гуцал, І. Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда» 2011. – 176 с.

⁶³ Виногородська Л. І. Археологічні дослідження в літописному Кобуді / Л. І. Виногородська // Болохівщина: осяяння історії. Матеріали Всеукраїнської наукової практичної конференції, 17-18 вересня 2009 р. / О. Журко. – Хмельницький ПП Мельник А. А., 2009: в двох частинах. – Ч. 1. – С. 10-16.

⁶⁴ Прищепя Б. А., Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне: Знання, 2011. – 250 с.

⁶⁵ Винокур І. С. Болохівська земля в історії Русі-України... – С.205.

Vasyl' Yakubovskyy. The historiography and sources of Bolohivsky land. The article, based on the systematization and analysis of all available annalistic evidences, archaeological and toponymic sources, highlights the history and archeology of one of the legendary centers of ancient statehood – Bolohivsky principality in the tops of the Southern Bug and Sluch, starting from its appearance (second half of XII century) to his ruin (60 years of XIII century).

In the essay are investigated the historiography and the sources of history of bolohivsky political center. To historiographical developments of the past are included, in particular the work of M. P. Dashkevich «Bolohivska land and its importance in the Russian history» (1876) which, in fact, started studying the history of the definite political formation of the XII–XIII century. In the nineteenth century some attempts to characterize the past Bolohivschyny made M. S. Hrushevskiy in the article «To Bolohivschyny: Gubin settlement» (1896) and also N. Kvashnin-Samarin in a statement «On the occasion of Lyubetskyi convention» (1873) and others.

At the beginning of XXI century the author of the monograph «Treasures of the Bolohivsky land» (2001, 2003) turned to the history of Bolohivsky land. I. Vinokur, O. I. Zhurko and others paid attention to the Bolohivschyny in the past in the monograph «Annalistic Gubin XII-XIII century. Bolohivska land: the archaeological materials of investigations of 1997–2003 years» (2004).

The author referres to the sources of study the history of Bolohivschyny which are the group of chronicles, archival materials and some publications reflecting materials of archaeological researches of settlements of Bolohivskyi land.

Key words: Bolohivsky land, site of ancient settlement, warrior, findings.

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 94(497.113) «1253»: 930.2

Ђура Харди

СРЕДЊОВЕКОВНИ СРЕМ У ЈЕДНОМ ДОКУМЕНТУ КРАЉА БЕЛЕ IV ОД 3. ОКТОБРА 1253. ГОДИНЕ¹

Ђура Гарди. Средњовічний Срем в одному документі короля Бели IV від 3 жовтня 1253 року. У документі, виданому угорським королем Белою IV від 3 жовтня 1253, містилося підтвердження вироку суду, згідно якого маєтки Лаврентія, адміністратора Бешенова, які розташовувалися в Сремі, були конфісковані з причини його звинувачення у підробці грошей. На основі документу, автор статті розмірковує про історію регіону Срем в XIII столітті. Джере-ло містить першу згадку в історії про місце Бешенова, який, швидше за все, належав до бенедиктинського монастиря Св Гргур (Гргуревці). У той же час цей документ містить перші хронологічні дані, як розкривають той факт, що в центрі регіону і округу Срем вже існувало карбування грошей, навколо чого і зафіксований відповідний злочин. У документі також міститься інформація стосовно соціальної структури населення та економічного життя регіону Срем XIII століття, яке тривало, незважаючи на нещодавнє вторгнення татар (монголів). І, нарешті, ми також дізнаємося, що серед конфіскованого майна ви-

¹ Овај рад је настао као резултат пројекта *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски процеси и догађаји* (2011–2015) Секретаријата за науку и технолошки развој АП Војводине.